

Leo Polak en zijn geestelijke erfgenamen

*De betekenis van Polak voor het naoorlogse vrijdenken en humanisme**

BERT GASENBEEK

Want Leo Polak is een voorbeeld. Hij bewees met zijn leven, wat de barbaren met hun mond bewezen: dat godsdienst voor zedelijkheid principieel minstens overbodig is. Spigt (1946)¹

De rechtsfilosoof, vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941) wordt vaak geroemd als een vurig pleitbezorger van de open samenleving en als een van de peetvaders en mentors van het Nederlandse humanisme.² De vragen die ik in deze bijdrage wil beantwoorden zijn welke specifieke inbreng en betekenis Polak in het interbellum had bij de vrijdenkers en hoe zijn gedachtegoed doorgegeven en ontvangen is na de Tweede Wereldoorlog bij de vrijdenkers en de humanisten, zowel in organisaties als bij vooraanstaande vrijdenkers en humanisten. Daarbij is het goed vooraf te vermelden dat als ik het heb over 'het' Nederlands humanisme het steeds gaat over het georganiseerde levensbeschouwelijke humanisme, zoals dat vorm heeft gekregen binnen het Humanistisch Verbond (HV). Historisch gezien bestaat voor mij 'het' humanisme niet, maar gaat het altijd om humanismen in meervoud, en het is dan ook beter om te spreken over de humanistische traditie. Zo heeft 'het' humanisme geen 'humanistische' kerk en geloof, bezit het geen centraal heilig boek als de bijbel, koran of thora en kent het geen rituelen, maar wel een humanistische traditie. Een traditie die de bekende vrijdenker Anton Constandse (1899-1985) in zijn boek *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* omschreef als 'het streven in de cultuur naar geestelijke bevrijding'.³ In die traditie hebben mensen als Spinoza, Adriaan Koerbagh, Multatuli, Jan Hoving, Jaap van Praag, Polak en vele anderen een belangrijke rol gespeeld op het terrein van de persoonlijke en maatschappelijke zingeving en dat

* Ik dank mijn onderzoeksassistent Sanne Meijer voor de research voor deze bijdrage.

1 P. Spigt, 'De herdenking van Prof. Mr. Dr. Leo Polak 1880-1941', in: Piet Spigt, samenst., *Prof. Mr. Dr. Leo Polak. Een erflater van onze beschaving. Herdacht door vrienden en collegae, gevolgd door de voordracht De zin van de dood* (Amsterdam 1946) 5-12, aldaar 11.

2 Hans Vink, 'Kampioen van de "Vrije Gedachte": Leo Polak als mentor van de vrijdenkersvereniging De Dageraad tijdens het Interbellum', in: Bert Gasenbeek, red., *'Liever een dode leeuw dan een levende hond'. Over de betekenis van de vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941)* (Breda 2011) 25-54; Homme Wedman, 'Op zoek naar Euthymia: Leo Polak 1880-1941', in: Jeroen Bartels, Hans Blom en Homme Wedman, red., *Leo Polak: het vrije denken en het maatschappelijk handelen* (Budel 2001) 16-32; Peter Derkx, 'De humanist en vrijdenker Polak', in: Bartels e.a., red., *Leo Polak: het vrije denken en het maatschappelijk handelen*, 33-42.

3 Anton Constandse, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (Den Haag 1967) 5.

van het morele handelen. Deze personen geven de humanistische traditie op eigen wijze door en vormen die ook weer naar de context van de tijd.⁴

De betekenis van Polak voor de vrijdenkers in het interbellum

Het is niet moeilijk uit de geschriften van naoorlogse filosofen, vrijdenkers en humanisten uitspraken bij elkaar te brengen die de betekenis van Polak voor de vrijdenkers en het Humanistisch Verbond illustreren. De filosoof Libbe van der Wal noemde Polak in 1946 'een nobele voorvechter van de vrije gedachte';⁵ in 1966 vroeg hij zich ook af of 'het Humanistisch Verbond ook een geesteskind van Leo Polak was'.⁶ Een andere filosoof, Henk Pos, herinnerde in 1946 aan 'de strijd die hij [Polak] in Nederland gevoerd heeft tegen alle vormen van dogmatisme en sectarisme'.⁷ Piet Spigt verklaarde in 1966 ronduit: 'Het Humanistisch Verbond erkent in Leo Polak een groot voorganger, een edele erflater van onze beschaving'.⁸

Kampioen van de Vrije Gedachte

Volgens de historicus Hans Vink was Polak tijdens het interbellum vooral de mentor en adviseur van de vrijdenkersvereniging De Dageraad. En was hij een begenadigd docent en spreker voor de vrijdenkers.⁹ Vink behandelt in zijn artikel Polaks raadgevende rol bij een viertal kwesties die speelden in de jaren twintig en dertig, waarbij de vrijdenkers in hun vrijheid van meningsuiting en vergadering werden beperkt door de confessionele overheid. Het gaat om de reeks gebeurtenissen naar aanleiding van de omstreden lezing 'God is het Kwaad' van de nog jonge Anton Constandse in het seizoen 1922-1923, de voortdurende strijd om zendtijd door de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (vRO) sinds haar oprichting in 1928, het ontstaan en de gevolgen van de wet op de godslastering vanaf 1932 en, als hoogtepunt van deze adviserende rol, de formulering van het beginsel van de vereniging, zoals vastgelegd in de statuten van De Dageraad, die in 1927 Koninklijke goedkeuring ontvingen.¹⁰

4 Bert Gasenbeek, red., *Piet Spigt, humanist onder de vrijdenkers en vrijdenker onder de humanisten* (Breda 2010) 7.

5 Libbe van der Wal, 'In memoriam Prof. Dr Leo Polak', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 38 (1946) 3.

6 Libbe van der Wal, 'Ter herdenking van Leo Polak', *Mens en Wereld* 21 (1966) nr. 22 (26 november 1966) 3.

7 H.J. Pos, 'Dr Leonard Polak, 6 januari 1880 – 9 december 1941', *De Nieuwe Stem* 1 (1946) 180-184, aldaar 183.

8 Piet Spigt, 'Leo Polak: een erflater van onze beschaving', *Mens en Wereld* 21 (1966) nr. 22 (26 november 1966) 4.

9 Vink, 'Kampioen van de "Vrije Gedachte"', 25.

10 Vink, 'Kampioen van de "Vrije Gedachte"', 26.

